

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА МУАММОЛИ АКТИВЛАРНИ ҚИСҚАРТИРИШДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Митиллаев Иброхимжон Турсунпўлатович

Андижон иқтисодиёт ва қурилиш институти “Бухгалтерия ҳисоби ва банк иши” кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: *Мазкур мақолада банк молиявий ресурсларини самарали бошқаришда кредит портфелини юритишнинг ўрни, тижорат банклари кредит портфелининг ҳолати уларнинг активлар ликвидлигига таъсири кўриб чиқилган. Тадқиқот материал ва методларига кўра мавзу юзасидан бир қатор хорижий ҳамда мамлакатимизнинг иқтисодчи-олимлари томонидан берилган таърифлар ҳамда фикрлари ўрганилиб, муаллиф томонидан шарҳланиб уларнинг мазмуни очиб берилган. Шунингдек мақолада Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари молиявий ресурсларини бошқариш бўйича норматив ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини ишлаб чиқишда, тижорат банкларида активларни бошқаришга қаратилган чора-тадбирлар дастурини ишлаб чиқиш борасида таклиф ва амалий тавсиялар берилган.*

Таянч сўзлар: *тижорат банки, актив, мажбурият, кредит, капитал, молиявий ресурсларни бошқариш, молиявий ресурс, банк активлари, рақамли активлар, ликвидлик, кредит портфели, қимматли қозғошлар.*

Муаммоли активларнинг, жумладан, муаммоли кредитларнинг юзага келиши қуйидаги салбий ҳолатларга олиб келиши мумкин:

- омонатчилар, инвесторлар ва бошқа миждозларнинг мазкур банкка бўлган ишончини йўқолиши ҳамда банк нуфузини тушиб кетиши;
- тижорат банклари харажатларининг ортиб кетиши;
- тижорат банкларининг даромад келтирувчи активларини музлатилиши;
- даромад келтирувчи банк операцияларидан келаётган фойда ҳажмининг қисқариши туфайли моддий рағбатлантиришларнинг камайиши натижасида банкнинг малакали кадрлар қўнимсизлигининг ортиши;
- банк ликвидлиги ва тўловга лаёқатлиги пасаяди;
- муаммоли активлар бўйича эҳимолий йўқотишларга қарши захира яратилган тақдирда банк даромадининг қисқариши, банк фаолиятида муҳим ўрин тутувчи бошқа кўрсаткичларнинг тушиб кетиши ва бошқалар.

Бу масалани ҳал қилишда биринчи навбатда муаммоли активлар моҳияти, хусусиятларини ҳозирги замон бозор иқтисодиёти субъектларига хос бўлган хатарлилик ва табиати билан боғлиқ ҳолда бошқариш ва таҳлил қилиш, шунингдек уларни ҳисобини юритиш ва аудит ўтказиш амалиётларини такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Бугунги кунда тижорат банкларида активларнинг муаммога айланишининг асосий сабабларига қуйидагиларни мисол қилишимиз мумкин:

- кредит (лизинг) ажратиш бўйича ариза берувчини дастлабки мониторингдан ўтказилмаслиги бунда асосий эътиборни мижознинг характери унинг бизнес ҳамкорлари орасидаги мавқеи, тажрибаси шу билан бирга гаровга олиниши режалаштирилаётган мол-мулкни жойига чиқган ҳолатга ўрганилмаслиги ҳамда мижознинг фаолияти билан яқиндан танишишмаслиги;

- кредит бўлими ходими мижозларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш бўйича етарли билим ва малакага эга бўлмаганлиги сабабли мижознинг молиявий аҳволини тўлиқ ва сифатли таҳлил қилинмаслиги;

- мижознинг кредит тарихи пухта ўрганилмаслиги;

- мижозларнинг фирибгарлик қилишга мойиллиги;

- мижоз фаолият олиб бораётган соҳада иқтисодий танглик ҳолатлари кузатилса;

- кредит шартномаларда мижознинг кредит ва фоиз тўлов графикларини бизнес режага мутаносиб равишда расмийлаштирилмасликлари;

- форс-мажор ҳолатлари.

Ўрганишлар ва таҳлилий маълумотлар натижасида шундай фикрга келдикки тижорат банкларининг муаммоли активларининг вужудга келишининг қатор объектив ва субъектив омиллар таъсир қилади.

Объектив омиллар хусусида фикр юритганда, шуни таъкидлаш жоизки, бу хориж амалиётидан ҳам маълум бўлдики тижорат банкларида муаммоли активларнинг мавжуд бўлиши бу табиий жараён, албатта бундан қочиб бўлмайди, чунки иқтисодиёт ва реал секторда барча жараёнлар доимо ҳам бир текисда кетмайди. Бунга мисол сифатида рўй берган пандемияни, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозни, геосиёсий зиддиятлар, ўзаро урушларни келтириш мумкин. Буларнинг барчаси тижорат банклари муаммоли активларининг вужудга келишига сабаб бўладиган объектив омиллар ҳисобланади, уларни қайсидир жиҳатдан тартибга солиш ёки камайтириш тижорат банкларига боғлиқ эмас.

Тижорат банкларининг муаммоли активларини вужудга келишига сабаб бўладиган субъектив омилларга тўхталадиган бўлсак, булар қаторига operation riskлар, банк ходимларининг ўз ишига маъсулятсизлиги, банк мижозларининг, асосан кредит олувчиларнинг молиявий ҳисоботларини зарур даражада таҳлил этмаган ҳолда қарорлар қабул қилиши, тижорат банкларининг кредит бериш бўйича қарор қилиш жараёнларига аралашувлар ва босимлар, хаддан зиёд имтиёзли кредит берилишининг юқорилиги, қарз олувчиларнинг ушбу кредитни тегишли мақсадларда ишлатмаслиги ва қатор бошқа ҳолатлар тижорат банкларида муаммоли активларни вужудга келишининг субъектив омиллари ҳисобланади.

Тижорат банклари томонидан берилган жами кредитлар ҳажмида муддати ўтган кредитлар салмоғининг ўзгариши кредит сиёсатининг самарадорлигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардан бири ҳисобланади.

Лекин шунга қарамасдан, кўпгина мамлакатларда шундай қарз олувчилар синфи мавжудки, улар кредитни тўламайдиган ёмон қарз олувчилар деб аталади, чунки бундай қарз олувчилар кредитни сўндира олиш имкониятига эга бўлсада, уни сўндиришни хоҳламайдилар. Пул маблағлари билан бўладиган хатарлар кутилмаганда юзага келади, лекин мунтазам ривожланиб боради. Кредит бўлими ходимлари эҳтимолий йўқотишларга қарши турадиган биринчи тизим ҳисобланадилар. Улар юзага келаётган хатарни биринчи белгиларини сезишлари ва таҳлил қила олишлари ҳамда, унга қарши тура олишлари керак. Муаммоли кредитларнинг юзага келишига йўл қўймаслик учун кредит бўлими ходими куйдаги омилларга эътибор қаратиши лозим:

1.Мижоз аризасини диққат билан ўрганиб чиқиши керак.

2.Мижоз тақдим этган ҳужжатларни ўрганиб чиқиш ва таҳлил этиш, кредит аризасига илова қилинган зарурий ҳужжатлар ва мажбурий ҳужжатлар(қарз олувчининг молиявий ҳисоботи, кредит шартномаси,гаров шартномаси, кафиллик ва кафолат шартномалари) рўйхати.

3.Мижоз тақдим қилган ҳужжатлар асосида миждознинг молиявий ҳолатини ўрганиши ва баҳолай олиш.

4.Мижоз томонидан тақдим этилган гаров объектини тўғри баҳолаш.

5.Кредит ҳужжатларини тўғри юритиш.

6.Кредит иши учун ким масъул эканлигини белгилаш ва ҳарбир инспекторнинг ўз иши учун жавобгар бўлиши.

7.Кредит устидан доимий назоратни олиб бориб, эҳтимолий йўқотишлар хавфини олдини олиш.

Тижорат банкларда муаммоли кредитлар билан ишлаш тизими жуда ҳам мураккаб тизим бўлиб, унинг амал қилишига энг жиддий таъсир қиладиган омиллардан бири инсон омили ҳисобланади. Бундай вазиятлардан қочиш мақсадида банк ходимлари яширишга уринаётган ёки эътиборсиз қолдириб кетган муаммоли кредитларнинг белгиларини аниқлаш учун кредитларни даврий, мустақил ва объектив текширадиган ички аудит текширувларини ташкил этадилар. Тартибга солиш ва назорат қилиш органлари томонидан олиб борилган ишлар аҳамиятсиз қолдирилган муаммоли ссудаларни аниқлашга ёрдам беради. Кредит рискларини самарали бошқариш жараёнида банкнинг ички назорат тизими муаммоли кредитларни энг биринчи аниқловчи тизим сифатида амал қиладди.

Агарда миждоздан молиявий ҳисобот маълумотларининг олиниши асоссиз равишда кечиктирилса, айниқса, кредит шартномасида талаб қилинган маълумотларни олиш даври белгиланган муддатларда олиниши шарти кўрсатилган ёки назарда тутилган бўлса номолиявий хавотир сигналлари юзага

келади ва хавотир сигналлари шундай вазиятларни англатади. Мижозлар томонидан маълумотларни кечиктириш сабабларини тушунтиришга уринишнинг ўзи муаммоли кредит белгиларининг намоён бўлганини англатади. Бошқа номолиявий белгилар мижоз фаолиятида режаларнинг бирдан ўзгариши, компания раҳбарияти таркибида кутилган радикал ўзгаришларнинг содир бўлиши ёки қарз олувчи бозорида ноқулай тенденцияларнинг ривожланишидан иборат бўлиши мумкин. Юқоридаги каби у ёки бу салбий оқибатлар натижасида мижознинг молиявий ҳисоботларининг кечикиш сабабларини бирма-бир банкка тушунтириб ўтириш мижознинг хоҳиши эмас албатта ва бу эса, банк ва мижознинг ўзаро алоқаларида бўлиши лозим бўлган ишонч ва ҳамкорликнинг рад этилишига сабаб сифатида баҳоланиши мумкин. Энг ёмони, мижознинг бу сабабларни очиқ оидин тушунтиришни хохламаслиги қандайдир кўнгилсиз маълумотнинг яширишга ҳаракат қилаётганлигига хизмат қилиши мумкин. Ва аксинча, баъзан мижоз ўзининг у ёки бу маълумотларини беришни рад этиш сабабларини рақобатчилардан ҳимояланиш мақсадида қилганлигини важ қилиб ўзини оқлаши ҳам мумкин. Муаммоли кредитларнинг молиявий ёки номолиявий белгилари мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ равишда бундай белгилар банк кредит бўлими ходимини бунга тайёр туришга ундаши лозим. Уларнинг эрта пайдо бўлиши зарурий маълумотларни тўплашга ва стратегияни ишлаб чиқишга имкон беради. Кредит бўлими ходими кредит аҳволи ёмонлашаётганини сезганда:

- қарз олувчининг муаммоларини таҳлил қилиш;
- муаммоли кредитлар билан шуғулланувчи бўлим ходими ёки раҳбариятдан маслаҳат олиш;
- кредитга энг паст тавсифни беришни маслаҳат бериб, ундан банк фойдасига келадиган фоизни акс эттиришни;
- банк ушбу мижоз билан ишлаганда яна қаерда риск билан тўқнаш келиши мумкинлиги тўғрисида маълумот тўплаши лозим;
- мижоз ҳисоб рақамини доимий текшириб бориш;
- барча кредит ҳужжатларини, гаров, таъминланганлик даражасини кўриб чиқиш;
- кредит таъминланмаган бўлса, таъминотни қўлга киритиш имкониятларини ўрганиб чиқиш.;
- хатоларни тузатиш меъёрларини ишлаб чиқиши лозим.

Режани ишлаб чиқишнинг дастлабки босқичида уни ким бошқаришини аниқлаб олиш зарур. Айрим банклар ушбу жараёни кредит бўлимининг айнан шу кредит билан ишлаётган ходими бошқариб бориши керак деб ҳисоблайди. Чунки бу ходим ўзи ишлаётган мижозини бошқаларга қараганда жуда яхши билади ёки у ишни шундай вазиятга олиб келиб қўйган экан, демак, банкни бу вазиятдан унинг ўзи олиб чиқиши лозим деган фикрда бўладилар. Хорижий мамлакат банклари эса, бундай вазиятлар учун алоҳида мустақил бўлимлар

ташқил этадилар ва бу бўлимлар миждоз билан ўзаро алоқаларга халал бермайдиган объектив усулларни ишлаб чиқади. Иккала йўналиш ҳам устунликдан кўра кўпроқ камчиликларга эга. Муаммоли кредитлар билан ишлаш кўп вақтни ва йўқотишларни талаб қилади. Бозорни яхши биладиган банк ходими томонидан муаммоли кредитни тиклашга сарфланадиган вақт янги кредитларни беришга сарфланиши мумкин бўларди. Иккинчи томондан, банкнинг махсус бўлими ходимлари ўзларининг қимматли вақтларини миждоз ишлайдиган компания ва тармоқни ўрганишга сарфлашларига тўғри келади.

Бу ерда қандайдир универсал қоида мавжуд эмас, ҳар бир муаммоли кредит қанчалик ўзининг ноёб хусусиятига эга бўлмасин, у билан ишлашнинг шунчалик кенгайган қуйидаги йўллари мавжуд:

- қарздорлик структурасининг ўзгариш дастурини ишлаб чиқиш;
- қўшимча гаров ва ҳужжатларни олиш;
- қўшимча таъминотни ушлаб туриш;
- қўшимча маблағлар қўйилмаси;
- бошқа активларни сотиш;
- кафилга мурожаат қилиш;
- ҳаражатларни қисқартириш дастурини ишлаб чиқиш ва.х.казо.

Катта миқдордаги реал мавжуд муаммоли ссудалар активларни таснифлаш, кредитлар бўйича заҳиралар ташқил қилиш, муаммоли кредитлар ҳисобини юритиш ва кредитларни ҳисобдан чиқариш каби чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

Шу билан бирга тижорат банкларида "олтин қоида" сифатида эътироф этиладиган банк активлари муддати ва суммаси унинг пассивлари муддати ва суммасига мос келиши лозим. Бу эса банкларда ҳар доим ҳам кузатилмайди. Шунинг учун банклар активлар ва пассивлар таркибини доимо таҳлил этиши уларнинг олдидаги ликвидлик муаммоси юзага келишининг олдини олади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ-5992-сон «2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ри Фармони.
2. Basel Committee on Banking Supervision. (2021). Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring. Switzerland: Bank for International Settlements
3. Азрилияна А. Большой экономический словарь. М.: Институт новой экономики, 1999. - 852 с.
4. Б.Б.Бабаев “Вопросы формирования ресурсов коммерческих банков и их эффективное использования”. Дис. На соиск уч. ст. к.э.н.-Т.: БФА.,2002.
5. Ш.Абдуллаева, Т.Каралиев ва У.Ортиков. « Банк ресурслари ва уларни

бошқариш» Тошкнт. Иқтисод-Молия, 2009йил. Б-48-49.

6. Обиджонов Ж., Азизов У. Молиялаштиришни такомиллаштириш йўлида //Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. –Тошкент, 2000. -№4. –Б.12-14.; Симановский А.Ю. Достаточность банковского капитала //Деньги и кредит. – Москва, 2000. -№6. –С. 20-23.; Косован К.С. Управление ресурсами в коммерческом банке //Деньги и кредит. –Москва, 2001. -№6. –С.32-36.; Мурычев А.В. О путях укрепления ресурсной базы российских коммерческих банков //Деньги и кредит. –Москва, 2003. –№11.–С.48-52.; Наврузов А. Пути повышения эффективности использования ресурсной базы коммерческих банков //Бозор, пул ва кредит. –Тошкент, 2002. -№ 9-10.– С.10-12.; Розукулов У.У. Анализ надежности коммерческих банков и пути укрепления их устойчивости. Автореферат на соиск. учен. степ. к.э.н. –Ташкент: БФА, 2002. - 21 с. ва ҳоказо.

7. Банковская дело. Под редакции О.И. Лаврушина М.Фин. и статистика. 1998. с.68.

8. Абдуллаева Ш. Пул ва банклар. –Т.; 2010.

9. Омонов А.А Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. Монография. “Фан ва технологиялари”, 2010 йил, 43 бет.

10. Избосаров Б.Б. Рақамли иқтисодиётда тижорат банклари ликвидлилигини тартибга солиш. Иқтисодиёт фанлари (PhD) бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун бажарилган диссертация автореферати. – Т.: 2019, ТМИ, 30 б.

11. Basel Committee on Banking Supervision: Basel III: The Liquidity Coverage Ratio and liquidity risk monitoring tools, January 2013, p. 2.

12. Эгамова М.Э. Тижорат банклари капиталлашув даражасини оширишда даромаднинг роли. Иқтисодиёт фанлари (PhD) бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун бажарилган диссертация автореферати. – Т.: 2019, ТМИ, 30 б.

13. Нафасов Д.Б. Тижорат банклари рискларини бошқаришнинг назарий ва амалий асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари (PhD) бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун бажарилган диссертация автореферати. –Т.: 2017, ТМИ, 26 б.

14. Нафасов Д.Б. Тижорат банклари рискларини бошқаришнинг назарий ва амалий асосларини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари (PhD) бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун бажарилган диссертация автореферати. –Т.: 2017, ТМИ, 12 б.

15. Омонов А.А. Банклар ва банкларда ҳисоб. –Т.: «Akademiyа». 2006. Ўқув кўлланма, 1-нашри. (122) 92 бет.

16. Омонов А.А. Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. и.ф.д. илм. даража. олиш учун баж. диссертацияси. –Т.: 2008, БМА, 21-22 б.

17. Омонов А.А. Тижорат банкларининг ресурсларини самарали бошқариш масалалари. и.ф.д. илм. даража. олиш учун баж. дис. авт. –Т.: 2008, БМА, 36 б.

18. Ортиков Уйгун Давлатович Ташкент Молия институти Замонавий шароитда тижорат банклари молиявий ресурсларини бошқариш зарурлиги ва унинг банк фаолиятида тутган ўрни мақола 3 бет.

19. Постановлении Президента Республики Узбекистан от 12 сентября 2017 года № ПП-3270 «О мерах по дальнейшему развитию и повышению устойчивости банковской системы Республики».

20. Дробозина Л.А. “Финансы. Денежное обращение. Кредит.» М.:ЮНИТИ, 2011 й. 329 б.

21. The official website of the Basel Committee of the Basel III: international regulatory framework for banks <https://www.bis.org/BCBS/>

22. Батракова Л.Г. “Анализ процентной политики коммерческого банка”, Москва “Логос”, 2012. – С. 39.

23. Абдуллаева С. «Кредит и практика кредитования».-Т.: Экономика и финансы, -Б. 225-228. 2017г.

24. Тухтабаев У.А. Проблемные кредиты и пути их устранения. Автореферат на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Т, 2006 г.

25. Эдвин Дж. Долан и др. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика. – СПб.: “Санкт Петербург Оркестр”, 2013. – С. 93-95. 8. Миллер Л.Р. Современные деньги и банковское дело. – М.: Инфра-М, 2010. – С. 432.